

yusuf b. qbdol mini m 220306

García Bueno, Ana. "La policromía de las yeserías del Oratorio de la Madraza de Yusuf I, Granada : primeras aportaciones del estudio de materiales para la localización de zonas originales y añadidos" / Ana García Bueno, Víctor J. Medina Flórez, Alicia González Segura. En: *Al-qanṭara : revista de estudios árabes*. - Madrid : Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto "Miguel Asín", 1980-. - ISSN 0211-3589. - Vol. 31, n. 1 (ene.-jun. 2010) ; p. 245-256

García Bueno, Ana. "Las yeserías del Oratorio de la Madraza de Yusuf I, Granada : aportaciones de la documentación gráfica a la determinación de zonas originales y añadidos en el estudio preliminar" / Ana García Bueno, Ariadna Hernández Pablos, Víctor J. Medina Flórez. En: *Al-qanṭara : revista de estudios árabes*. - Madrid : Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto "Miguel Asín", 1980-. - ISSN 0211-3589. - Vol. 31, n. 1 (ene.-jun. 2010) ; p. 257-267.

يوسف بن عبد المؤمن

هو أبو يعقوب يوسف بن عبد المؤمن بن علي من ملوك الموحدين ، عُنيَ أبوه بتهديبه عناية عظيمة ، فقرن به وبإخوته أكمل رجال الحرب والعلم ، حتى نشأ في ظهور الخيل بين أبطال الفرسان . وفي قراءة العلم بين أفاضل العلماء ، وكان فقيها حافظا متفننا ، ولكن كان ميله إلى الحكمة والفلسفة أكثر من ميله إلى الأدب وبقية العلوم .

وقد وصفه بعضهم بأنه كان جماعاً متناعاً ، ضابطاً لخراج مملكته ، عارفاً بسياسة رعيته ، وكان ربما يحضر حتى لا يكاد يغيب ، ويغيب حتى لا يكاد يحضر ، وله في غيبته نواب وخلفاء وحكام قد فوض الأمور إليهم ، لما علم من صلاحهم لذلك .

ووصفه آخر بأنه كان أبيض تعلوه حمرة ، شديد سواد الشعر ، مستدير الوجه ، أفوه أعين ، في صوته جهرارة ، رقيق حواشي اللسان ، حلو الألفاظ ، حسن الحديث ، طيب المجالسة ، أعرف الناس كيف تكلمت العرب ، وأحفظهم لأيامها في الجاهلية والإسلام ، صرف عنايته إلى ذلك ، ولقي فضلاء أشبيلية أيام ولايته لها في حياة أبيه ، ويقال إنه كان يحفظ صحيح البخاري ، وكان شديد الملوكية ، بعيد الهمة ، سخياً جواداً ، استغنى الناس في أيامه ، وكان يحفظ من الحكمة شيئاً كثيراً .

وكان أبوه قد استخلف بعده علي الملك ابنه محمداً ، فظهر منه اشتغال بالراحة ، وانهماك في البطالة ، فاختلف الناس عليه نخلع ، وكانت مدة ولايته خمسة وأربعين يوماً ، فبايع الناس بالملك بعد أخاه يوسف ، وانفقت عليه الكلمة ، وكان هذا سنة ٥٥٨ هـ = ١١٦٢ م ، فلما استوثق له الأمر وملك بلاد مردنيش من الأندلس خرج من أشبيلية قاصداً بلاد الأذفونش من الأندلس أيضاً ، فنزل على مدينة له تسمى وبدة ، فأقام محاصراً لها شهوراً ثم انصرف عنها . وفي سنة ٥٧٩ هـ = ١١٧٣ م - تجهز للغزو في

قائد والفروع قد غلب على أهل
لته كان يميل إلى مذهب أهل الظاهر ،
المتقدمين ، والقدح ليس من شيمة
إلى تقليد ، وقد سبق بيان هذا في

سادس إلا يوسف بن عبد المؤمن ،
الإدريسى ، وأبو الفرج الجوزي .
مجدد هذا القرن أبعدهم عن فهم
شعرية الذين غلبوا فيه غيرهم ،

دراسة لأهم ناحية من الحركة الفكرية الإسلامية

المجددون في الإسلام

من القرن الأول إلى الرابع عشر

١٠٠٠ هـ - ١٣٧٠ هـ

« إن الله يبعث لهذه الأمة على رأس
كل مائة سنة من يجدد لها دينها ،
حديث شريف

Yusuf b. Abdül Mumin

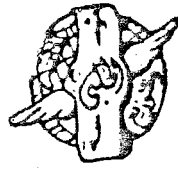
عبد المؤمن الصعدي

الأستاذ بكلية اللغة العربية من طلبة طاب الله الأثر

(1377/1958 den sonra vefat etti)

Türkiye Diyanet Vakfı
İslâm Ansiklopedisi

293

الفتوح الإسلامية

بعد مضي الفتوح النبوية

تأليف

السيد أحمد بن زيني وحسان
1304/1886

منقح مكة

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Baskıhanesi	
Kayıt No. :	10619-1
Tasnif No. :	297-9 DAH-F

الجزء الأول

الناشر

مؤسسة الحلبي وشركاه للنشر والتوزيع

١٤ جواد حنفى - القاهرة

تليفون ٥٦١٥٥

Afusuf b. Abdül mü'min
397-410

13 MAYIS 1991

عَصْرُ الْمُرَاطِبِينَ وَالْمُوحِدِينَ

فِي الْمَغْرِبِ وَالْأَنْدَلُسِ

Yusuf b. Abdülkürümün

تأليف

m. v. d.

محمد عبد الله عثمان

1000
Cora
Makina

وهو العصر الثالث

من كتاب دولة الإسلام في الأندلس

القسم الثاني

عصر الموحدين

وانتهيار الأندلس الكبرى

Türkiye Diyanet Vakfı	
İslam Araştırma ve Tercüme Merkezi	
Ankara - Türkiye	
Kayıt No.:	5226 - 2
Tasniif No.:	946.8
	ENAA

Yusuf b. Abdülmu'minin

اندلس تاریخی

بسم الله الرحمن الرحيم

جواهر زوهر حد و سباس بی غایه اول مبدع حوادثخانه موجودات
تعالی شانه حضرت نربنک بارکاه الوهینه عرض و تقدیمه شایان
واحد که اژدن مؤثره استدلال ایچون جمله مکونانی یوقدن وار
و بوجله دن نوع انسانی شرف عقل و نطق ایله ممتاز الاطوار ایلدی
ورواج فواج صلوات بی نهجایه اول منبع ینسایع تحقیق و عرفان و مشعل
مناسج فضل و ایقانک مضجع مقدس لرینه رفع و اتحافه سزاوار
والیقدر که ظلتکاه جهانده ایقاد ایلدیکی مشکاة شرع مطهر ککشتکان
راه معرفت ایچون سراج انور و تأسیس ایلدیکی بنیان مرصون الارکان
دین مبین تاروز محشر دایم و مستقدر و طرف نحف تسلیات زکبه
اول خواجه مدرسه توحید و عرفانک ارواح آل و اصحابنه ارسال و اهدایه
اولی و اوقسدر که هرری طریق سعادت رفیق شریضه نجم تابان
هدایت و بدرقه امتدر * اما بعد معلوم ارباب یشد و نهها اولدیغی
اوزره و فتاکه اشعه عالئاب آفتاب اسلام مشرق بطحادن
پرتوافکن بروز اولدی نیجه اعصار دنیرو غنوده پسترسکون و آراء

اولان

۲۰۷

ایدرک ایچیلریدن از برایدنلر حافظ تسمیه اولنور و مکتب مذکورده
هر نوع علوم و فنون تحصیل اولندقدن بشقه وجودجه نافع اولان
بعض ملاعب معارف امیرک تعلیمی ایچون دخی مخصوص معلم
بولنور ایدی
(استطراد) تحصیلده بولنان اطفال اوقات خالیده بومقوله حرکت
پدیده بی و دوام صحتی مستلزم او یونلر ایله اشغال اولنقی احوالی
اوروپالور عبدالؤمندن یدییوزیل صکره کندی مکتبلرنده معناد
ایش اولدقلرندن کندیلری هر شیده عربلرک شاکردی اولدقلری
کبی بوخصوصده دخی انلره مقلددرل
متوفی عبدالؤمنک سکر نفر اولاندن ولی عهد بولنان السید یوسف
ابو یعقوب تحت سلطنته جلوس ایتمکده پدرینک اثرینه کتیبوب
ذکر اولنان عساکر محمدیه بی طاعتدی و بعض یرزده ظهور ایدن
اختلالی دفع و برادرزی میانه سنده تگون ایدن مناقسه بی رفع
ایلدکن صکره برقاچ سنه دخی تسویه امور داخلیه ایله اشغال
ایلدی

وقعه شترین و شهادت سلطان ابو یعقوب شکی

بوهنکام قرال طقوز بی الفونسک وقت صباوته مصادف اوله رق
خرسنیانلر یننده منازعات و محاورات اکسک اولدیغندن براز مدت
مسلمین ایله اولان محاربه لردن مستفید اوله مدیلم مؤخر پورتکیکلورک
ممالک اسلامیه به تجاوز ایتمک اوزره متهی اولدقلری استخبار اولنغله
بشیروز سکسان سنه سی شهر صفرینک بشنجی کوئی السید یوسف
عسکر یله جبل طارقه یکوب شهر ربیع الاولک یدنجی کوئی علی الغنله
شترین قلعه سنی محاصره ایلدکن صکره پورتکیکلورک قوتی کسر
و تقسیم ایچون اوغلی السید ابواسحاق ادم کوندروب اندلس
عسکرینی بالا استحباب لشبونه شهرینه طوغری کیجه لین حرکت
ایلمک اوزره حاضر بولنسنی امر و تدبیه ایلدی لکن اشبوامری
کوتورن نادان لشبونه بی اشبیلیه اکیه رق اولوجمهله ابواسحاقه
تبلیغ امر ایلمش اولدیغندن اشبیلیه طوغری حرکت اولنه جفی
شیوع بولدقه هرکس بو حرکتک اثر معاوییت و رجعت اولد بغنه

207-208

ایله خرسنیان حکومتک احوالی تفتیش و سوال ایچون
حکومات نصاری یننده جاری اولان آثار تفرقه و اختلاف استخبار
ایتمکله اشبو فرصدن استفاده ایچون ابتدای حالده بطلیوس
اوزرینه کلکنده اولدیغی شایع اولان پورتکیکلر قرالی عسکرینه اون
سکرینک سواری ایله قرطبه و البسنی ارسال ایلدی و ای موئی ایله
کروه اعدایی قهر و تدمیر و یلرنده بولنان قلاع و حصونی استرداد
و تسخیر ایلدکن صکره مفتخر رجعت و ملک مشار ایله دخی سائر
بعض مواقعک امر تخلص و فتحی ایجاب ایدلره حواله ایدرک
کندوسی بعض امور ملکیه سنک تنظیم و اصلاحی ولزوی اولان
کلیتو عسکرک جمع و ترتیبی ضمنده فاسه عودت ایلدی

وفات عبدالؤمن

عبد المؤمن افریقیه ده طرف طرف اعلان جهاد ایله عسکر جمعنه
مباشرته مدت قلیله ظرفنده سلاشهری پیشکاهنه پوزیک پیاده
واچوز بیک سواری جمع ایتمش و بو عسکر ایله اسپانیاه یکک
اوزره بولنمش ایکن بتقدیر جناب رب منان بشیروز الی سکر
سنه سی جمادی الثانیه سنک سکرینجی کوئی التمش اوج یاشنده
ایکن عازم بزیمکه جنان اولغله تشبثات مذکوره بیحاصل قالدی
متوفای مشار الیهک متصف اولدیغی اخلاق پسندیده براقدیغی
اژدن رونمون و باخصوص اصحاب فصل و معارف حقه حرمت
ورعایتی وجه معتاددن افزون اولوب اگر چه زماننده اسپانیا
برحال شورنده بولندی ایسه ده علوم و صنایع یک ایلوولوب شفاء
شریف صاحبی قاضی عیاض و حافظ شهاب الدین الاقلشی و ابن سید
و مشاهیر حکمدان ابوالولید بن رشد کی ذوات نادره الوجود بولنمش
و حتی اولعصرده قرطبه یه آینه شهر قدیمی کی مدینه الحکما عنوانی
و یرلش ایدی کندوسی بونجه مشاغل ملکیه اره سنده افریقیه ده
متعدد مدارس و صبیان ایچون بیشار مکاتب انشا و فاس شهرنده
جمله سندن ییوک بر مکتب بنا ایدوب انده کندی اولادی دخی
بر اوا له رق اوچیک اطفال تعلیم و تربیه بولنر موحدینک مقتدا بهلری
اولان محمد بن تومرت مهندسک تألیف کرده سی اولان کتابی قرائت

ایدرک

دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ششم، تهران، ۱۳۷۳.

۴۵۱ ابویوسف یعقوب

همچون اصم، ابومسلم اصفهانی، ابوالقاسم بلخی، ابوعلی جیبانی و پسرش ابوهاشم و همچنین قاضی عبدالجبار همدانی را دنبال کرده است (نک: ایرانیکا). بر همین اساس بوده که معاصر جوان تروی فقیه و عالم امامی، سلیمان بن حسن صهرشتی در کتابی با عنوان *التضیر فی نقض کلام صاحب التفسیر* به نقد آن پرداخته است (نک: ابن شهر آشوب، ۵۶). ظاهراً تفسیر ابویوسف امروزه از میان رفته، اما در عصر ابن نجار بغدادی (د ۶۴۳ ق)، دست کم بخشهایی از آن موجود بوده است (نک: سیوطی، همانجا).

مأخذ: ابن ابی الرجال، احمد، *مطلع البدور و مجمع البحور*، نسخه عکسی موجود در کتابخانه مرکز: ابن اثیر، *الکامل*؛ ابن تغری بردی، *النجوم*؛ ابن جوزی، *عبدالرحمان المنظم*، حیدرآباد دکن، ۱۳۵۸-۱۳۵۹ ق؛ ابن حجر عسقلانی، احمد، *لسان المیزان*، حیدرآباد دکن، ۱۳۳۰ ق؛ ابن شهر آشوب، محمد، *معالم العلماء*، نجف، ۱۳۸۰ ق/۱۹۶۱م؛ ابن عساکر، علی، *تاریخ مدینة دمشق* [عنان]، دار البشیر: ذهبی، محمد، *سیر اعلام النبلاء*، به کوشش شمیم ارنؤوط و دیگران، بیروت، ۱۴۰۵ ق/۱۹۸۴م؛ همو، *العبر*، به کوشش محمد سعید بن بسیونی زغلول، بیروت، ۱۴۰۵ ق/۱۹۸۵م؛ رافعی، عبدالکریم، *التدوین فی اخبار قزوین*، بیروت، ۱۴۰۸ ق/۱۹۸۷م؛ سبکی، عبدالوهاب، *طبقات الشافعیة الکبری*، به کوشش محمود محمد طناحی و عبدالفتاح محمد حلو، قاهره، ۱۳۸۶ ق/۱۹۶۷م؛ سیوطی، *طبقات المفسرین*، به کوشش علی محمد عمر، قاهره، ۱۳۹۶ ق/۱۹۷۶م؛ عبدالقادر قرشی، *الجواهر المضية فی طبقات الحنفیة*، حیدرآباد دکن، ۱۳۳۲ ق/۱۹۱۴م؛ یاقوت، *معجم الادبایه*، به کوشش مارگلیوت، قاهره، ۱۹۲۳م؛ نیز: *Iranica*.

حسن انصاری

ابویوسف یعقوب (حک ۵۸۰ - ۵۹۵ ق/۱۱۸۴-۱۱۹۹ م)، فرزند یوسف بن عبدالؤمن، سومین خلیفه موحدون. او در ۵۵۴ق، یا به روایتی در ۵۵۵ق در مراکش زاده شد و در حدود ۲۵ سالگی، پس از کشته شدن پدرش ابویعقوب یوسف (م ۵) در بیکار شنترین به خلافت نشست (ابن عذاری، ۱۴۰/۳؛ ابن ابی زرع، ۲۱۶؛ ابن خلدون، *العبر*، ۵۰۴/۳)؛ عنان، ۱۴۱/۲؛ نیز نک: مراکشی، ۲۶۱. که سن وی را در هنگام به حکومت رسیدن ۳۲ سال دانسته است). وی در آغاز به مبارزه جدی با مفسد و ناسامانیها که رواج فراوان یافته بود، پرداخت و نامه‌ها به اطراف نوشت تا هرکس که بر او ستمی رفته است، به شکایت و تظلم نزد او رود و حتی خود چندگاهی به داوری نشست و به دادخواهی از ستمگران پرداخت (ابن عذاری، ۱۴۳/۳-۱۴۵).

در اوایل حکومت ابویوسف حادثه‌ای رخ داد که دولت موحدون را به سرایش سقوط افکند و آن تصرف شهر بجایه و چند شهر ساحلی دیگر توسط بنی غانیه حاکمان جزایر شرقی یا میورقه بود. این تهاجم آغاز درگیری دراز مدتی بود که بیش از نیم قرن ادامه یافت و در فروپاشی حکومت موحدون تأثیری شگرف داشت. بنی غانیه که در اواخر حکومت ابویعقوب، پدر ابویوسف سر به فرمان او نهاده بودند، پس از قتل وی (ربیع الآخر ۵۸۰) در جنگ شنترین، رسماً از اطاعت موحدون سر بیچیدند و افریقیه را هدف حملات خود قرار دادند. علی بن اسحاق بن غانیه، نخست بجایه را در شعبان ۵۸۰ (یا صفر ۵۸۱) تصرف کرد و همچنان پیش راند و بر چند شهر دیگر دست یافت. سپس عازم قسنطینه شد و آنجا را محاصره کرد (مراکشی، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۷۰).

شاگردان و کسانی که از وی اجازه نقل حدیث داشته‌اند، می‌توان اینان را نام برد: ابوغالب احمد بن حسین ابن بشاء، ابومحمد هبة الله بن طاووس، ابوعبدالله محمد بن فضل فراوی، ابوالقاسم ابن سمرقندی، اسماعیل بن محمد تیمی، ابوسعید ابن بغدادی و ابوالبرکات ابن انماطی (نک: ابن عساکر، همانجا؛ رافعی، ۱۷۸/۳-۱۷۹؛ ذهبی، همان، ۶۱۷/۱۸؛ ابن حجر، ۱۱/۴؛ سیوطی، ۶۸).

ابویوسف قزوینی در اعتقاد بر مذهب معتزله بود و خود آن را ظاهر می‌ساخت؛ با این حال، در بغداد که در سده ۵ ق/۱۱۷م شدیداً گرایش به مذهب حنبلی غلبه داشت، مورد احترام بزرگان بود و رجال شناسان وی را عموماً مدح کرده‌اند. ابویوسف با خواجه نظام الملک، در سفری که به بغداد داشت، مجالست نمود و کتابهایی را به وی اهدا کرد (نک: ابن جوزی، ۸۹/۹-۹۰؛ رافعی، ۱۷۸/۳؛ ابن اثیر، ۲۵۳/۱۰؛ ذهبی، همان، ۶۱۶/۱۸-۶۱۹؛ ابن حجر، ۱۲/۴).

از نظر مذهب فقهی، محمد بن عبدالملک همدانی و شاید به تبع وی برخی دیگر، ابویوسف را زیدی دانسته‌اند (نک: ذهبی، همان، ۶۱۹/۱۸، به نقل از همدانی؛ قس: ابن اثیر، ۲۵۳/۱۰؛ سبکی، ۱۲۱/۵؛ ابن حجر، همانجا). همچنین در منابعی همانند *مطلع البدور* ابن ابی الرجال که شامل شرح حال رجال زیدی است، از ابویوسف به عنوان یکی از علمای زیدیه نام برده شده است (۱۹-۱۸/۳). در مقابل منابع یاد شده، ابن نجار صاحب *ذیل تاریخ بغداد* و به پیروی از او عبدالقادر قرشی (۳۱۶-۳۱۵/۱) وی را حنفی دانسته‌اند. این نسبت می‌تواند از آنجا باشد که فقه زیدی قریبتهای خاصی با فقه حنفی دارد و دور نیست که تصور شود وی بر مذهب زیدی فتوا می‌داده است، خاصه که معتزلی مشرب نیز بوده و این خود زیدی بودن او را بی‌اشکال می‌سازد. به هر حال ابویوسف در فرهنگ و ادبیات زیدی نقشی مهم نداشته، جز آنچه گفته‌اند که وی سنن شافعی (به روایت مزنی) را از پدرش روایت می‌کرده است. سبکی نیز او را از جمله علمای شافعی مذهب آورده است (نک: رافعی، ۱۷۹/۳؛ سبکی، ۱۲۱/۵-۱۲۲).

ابویوسف صاحب تفسیری بزرگ به نام *حداثک ذات بهجة فی تفسیر القرآن الکریم* بوده است که به اختلاف آن را در ۴۰۰، ۳۰۰، ۵۰۰ و حتی ۷۰۰ جزء دانسته‌اند. منابع گوناگون بر عظمت تفسیر وی اشاره کرده و نوشته‌اند که وی در آن تفسیر افکار معتزلی خویش را وارد کرده است. با این حال نباید از فواید فقهی و حدیثی که مؤلف در آن دو نیز دستی داشت، خالی بوده باشد. گفته‌اند که وی تنها در تفسیر *سورة فاتحه*، ۷ مجلد نوشته و در جایی دیگر در تفسیر یک آیه، مجلدی جداگانه پرداخته است. با این حال گویا به رغم میل و علاقه ابویوسف، کسی آن را نزد وی نخوانده است (نک: ابن عساکر، همانجا؛ ابن جوزی، ۹۰/۹؛ رافعی، ۱۷۸/۳؛ ذهبی، سیر، ۶۱۷/۱۸-۶۲۰؛ عبدالقادر، ۳۱۶/۱؛ ابن تغری بردی، ۱۵۶/۵؛ سیوطی، ۶۷). به گفته ابن تغری بردی، این کتاب بر مزار ابوحنیفه وقف شده بوده است (همانجا). ابویوسف در این کتاب، گویا سنت کهن تر معتزلیان در تفسیر قرآن،

16 NISAN 1095

دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ششم، تهران، ۱۳۲۳.

رسماً اعلام شده بود. ابویعقوب با اقدامی ناگهانی وارث تاج و تخت شد. بنابر برخی منابع کهن، خلیفه در واپسین روزهای زندگی، محمد را که به فساد اخلاق شهرت یافته، و به بیماری جذام نیز مبتلا بود، از ولایت عهدی انداخته و ابویعقوب را به جانشینی خود گمارده بود. ابوحفص فرزند و وزیر مقتدر عبدالمؤمن، مرگ پدر را پنهان داشت و به رغم مخالفت دیگر برادران، مقدمات بیعت با ابویعقوب را فراهم ساخت؛ سپس خلیفه جوان از سلا به مراکش رفت و به خلافت نشست. در این هنگام مرگ خلیفه را آشکار ساختند و پیکرش را در کنار مقبره ابن تومرت به خاک سپردند (ابن صاحب الصلاة، ۱۵۴ - ۱۵۵، ۱۶۳ - ۱۶۴؛ ابن عذاری، ۵۸/۳ - ۶۰؛ ابن ابی زرع، ۲۰۸؛ مراکشی، ۲۳۶؛ ابن اثیر، ۲۹۱/۱۱؛ ابن کثیر، ۲۴۶/۱۲).

به گفته مراکشی (همانجا) پس از مرگ عبدالمؤمن، فرزندش محمد، ۴۵ روز حکومت کرد و سپس توسط برادرانش ابوحفص و ابویعقوب خلع شد (قس: ابن خلکان، ۱۳۰/۷؛ ذهبی، ۹۹/۲۱؛ مقدیش، ۴۶۶/۱). از این رو چندان بعید نیست که روایت خلع محمد توسط پدرش ساختگی باشد؛ چنانکه خودداری علی و عبدالله و عثمان فرزندان دیگر خلیفه از بیعت با ابویعقوب نیز این نظر را تقویت می‌کند. ابویعقوب در این زمان نام خلیفه بر خود نهاد و تنها خود را امیر خواند (ابن عذاری، ۵۹/۳؛ ابن ابی زرع، ۲۰۸ - ۲۰۹). از آن پس ابویعقوب به همه ولایات قلمرو موحدون در مغرب و اندلس نامه نوشت و بیعت طلبید. در ۵۵۹ق دو برادرش ابوسعید، حاکم قرطبه و ابومحمد، والی بجایه که از ابتدا با جانشینی وی مخالف بودند، به همراه سران قلمرو حکومتهایشان به مراکش آمدند و با ابویعقوب بیعت کردند و سرانجام بیعت نهایی با کوشش برادرش ابوحفص عمر، در ربیع الاول ۵۶۰ انجام گرفت (همانجا؛ عنان، ۱۳/۲ - ۱۴). ابویعقوب از آغاز، ابوحفص را که عامل اصلی به قدرت رسیدن وی بود، وزیر (حاجب) خود گردانید و بیشتر امور را به دست او سپرد، چنانکه گویی خلیفه واقعی او بود (نک: دنباله مقاله).

در آغاز خلافت ابویعقوب، شورش‌های در منطقه غماره به سرکردگی مزیدغ (مرزدغ) از قبیله صنهاجه، برپا شد که تا نواحی تاودا (تاوده)، نزدیک فاس، پیش رفت. یوسف بن سلیمان فرمانده سپاه خلیفه، شورشیان را سرکوب کرد و سرکرده آنان را به قتل رساند و سر او را نزد ابویعقوب آورد (بیذق، ۱۲۴؛ ابن ابی زرع، ۲۰۹ - ۲۱۰؛ ذهبی، ۱۰۰/۲۱). همزمان با سرکوب این شورش، ابوحفص سرگرم جنگ با ابن مردنیش بود و در غیاب او، ادریس بن جامع که از خویشان ابن تومرت بود، به وزارت گماشته شد (ابن صاحب الصلاة، ۱۹۵ - ۱۹۷، ۲۱۰). در اوایل ۵۶۲ق بار دیگر در غماره شورش‌های پدید آمد و سبع بن منخفاد (منغفاد) سرکرده شورشیان، منطقه وسیعی را در سواحل مدیترانه تا سبته تصرف کرد و پس از قتل و اسارت بسیاری از مردم

ابویعقوب، یوسف بن عبدالمؤمن بن علی (۵۳۳ - ۵۸۰ق/ ۱۱۳۹ - ۱۱۸۴م)، دومین خلیفه موحدون در مغرب و اندلس. نسب وی به قبیله معروف قیس عیلان می‌رسد (ابن عذاری، ۵۶/۳؛ ابن خلدون، یحیی، ۱۷۰/۱). پدرش عبدالمؤمن نخستین خلیفه موحدون و از «اصحاب عشره» ابن تومرت (ه م) و مادرش عایشه (یا زینب) دختر موسی بن سلیمان بود (ابن ابی زرع، ۲۰۵؛ مراکشی، ۲۳۷). ابویعقوب در تینمئل زاده شد و در همانجا پرورش یافت (ابن عذاری، ۱۳۹/۳؛ قس: عنان، ۱۳۵/۲). زندگی ابویعقوب را می‌توان به دو دوره عمده تقسیم کرد:

۱. امارت اشبیلیه (۵۵۱ - ۵۵۷ق): در ۵۵۱ق خلیفه عبدالمؤمن به درخواست برخی از بزرگان اشبیلیه، ابویعقوب را که جوانی کم سال بود، به ولایت اشبیلیه گماشت. اندکی پس از آغاز حکومت وی در طبره در جنوب پرتغال شورش‌های به سرکردگی علی وهیبی برپا شد. حاکم جوان بدانجا لشکر کشید و شهر را از دریا و زمین فرو گرفت و سرانجام شورشیان را به تسلیم واداشت. سپس یکی از سردارانش را به نواحی غربی روانه ساخت و سرزمینهای تحت تصرف ابن وزیر را باز پس گرفت (ابن عذاری، ۳۴/۳). سال بعد ابویعقوب با سپاهی مجهز بر مسیحیانی که چشم به اشبیلیه دوخته بودند، تاخت، اما در برابر تهاجم سنگین آنان تاب نیاورد. در این جنگ بسیاری از سران موحدون کشته شدند و ابویعقوب با زحمت بسیار خود را از مهلاکه نجات داد (همو، ۳۷/۳ - ۳۸).

در ۵۵۴ق نیز که ابن مردنیش (ه م) بر شهر جیان دست یافته و قرطبه را به محاصره گرفته بود، به گمان اینکه اشبیلیه آماده تسلیم است، دست از محاصره قرطبه کشید و روانه اشبیلیه شد. ابویعقوب به دفاع از شهر برخاست و سرانجام حلقه محاصره را شکست و ابن مردنیش را به عقب راند (ابن صاحب الصلاة، ۶۷ - ۶۸؛ ابن عذاری، ۴۰/۳ - ۴۱). از برخی روایات چنین بر می‌آید که در ۵۵۷ق ابویعقوب از حکومت اشبیلیه دست کشید و عبدالله بن ابی حفص ولایت آنجا را برعهده گرفت (نک: ابن صاحب الصلاة، ۱۲۸؛ ابن عذاری، ۴۹/۳ - ۵۱). در همین سال ابن همشک (ه م) غرناطه را تصرف کرد. عبدالمؤمن سپاهی گران به فرماندهی ابویعقوب روانه نبرد ساخت. در مالقه سپاهیان برادرش ابوسعید نیز به او پیوستند و ابویعقوب، خود در وادی دلر^۲ در جنوب غرناطه اردو زد، آنگاه با شیبخون بر سپاه دشمن مواضع مسیحیان را در اطراف غرناطه درهم شکست (۲۸ رجب ۵۵۷) و با پیروزی وارد شهر شد (ابن صاحب الصلاة، ۱۲۳ - ۱۲۴، ۱۳۰ - ۱۳۴؛ ابن عذاری، ۵۲/۳ - ۵۳). پس از این پیروزی بزرگ، ابویعقوب به قرطبه بازگشت و مورد استقبال قرار گرفت و پس از اندکی درنگ در قرطبه و اشبیلیه، در محرم ۵۵۸ برای دیدار با پدرش روانه مراکش شد (ابن صاحب الصلاة، ۱۳۹ - ۱۴۱؛ ابن عذاری، ۵۳/۳ - ۵۴).

۲. حکومت (۵۵۸ - ۵۸۰ق): پس از مرگ عبدالمؤمن (۵۵۸ق/ ۱۱۶۳م)، به رغم ولایت عهدی فرزند ارشدش محمد که در ۵۴۹ق

VIII–XVII vek. (Moscow 1983), 2:177–9; Aḥmad Salīm Sa'īdān, *Ta'riḫ 'ilm al-ḥisāb al-'arabī* (Amman 1971), 64–367 (edition of Abū l-Wafā's "Arithmetic"); A. P. Youschkevitch, Abū'l-Wafā' al-Būzjānī, in Charles Coulston Gillispie (ed.), *Dictionary of Scientific Biography* (New York 1970) 1: 39b–43b ff; E. S. Kennedy, Applied mathematics in the tenth century. Abū'l-Wafā' calculates the distance Baghdad—Mecca, *Historia Mathematica* 11:2 (1984), 193–206; Jens Høyrup, *In measure, number, and weight. Studies in mathematics and culture*, Albany 1994; Jacques Sesiano, Le traité d'Abū'l-Wafā' sur les carrés magiques, *ZGAIW* 12 (1998), 121–244; Jacques Sesiano, *Les carrés magiques dans les pays islamiques*, Lausanne 2004; David A. King, Julio Samsó, and Bernard R. Goldstein, Astronomical handbooks and tablets from the Islamic world (750–1900). An interim report, *Suhayl* 2 (2001), 43.

ULRICH REBSTOCK

Abū Ya'qūb Yūsuf b. 'Abd al-Mu'min

Abū Ya'qūb Yūsuf b. 'Abd al-Mu'min (r. 558–80/1163–84) was the second caliph of the Almohad (Mu'minid) dynasty, a patron of philosophy and architecture, a military leader more concerned with consolidation than conquering, and a statesman. The beginning of his reign was rocked by conflicts over succession. His father, 'Abd al-Mu'min (r. 527–58/1133–63), had designated Muḥammad, Yūsuf's older brother by a different mother, as heir apparent. Muḥammad was in power for a period of a few weeks to a few months—the sources differ on the exact length of his reign—and it was clear from the beginning that he had neither the ambition nor the ability to lead the vast administrative and military apparatus his father had created. Abū Ya'qūb Yūsuf, though, had the support of a powerful woman—his mother—and

it seems that this formidable woman and her other son, the powerful *wazīr* Abū Ḥafṣ 'Umar, conspired to elevate Abū Ya'qūb Yūsuf to the position of caliph. 'Umar claimed that the caliph 'Abd al-Mu'min had declared to him on his deathbed that Abū Ya'qūb Yūsuf, not Muḥammad, should succeed him. Abū Ya'qūb Yūsuf was quickly summoned from Seville, where he was governor, and proclaimed caliph by the Almohad tribal hierarchy in Rabat. Soon, however, other members of 'Abd al-Mu'min's large family began to protest. Yūsuf's brother 'Alī, then governor of Fez, as well as the governors of Bijāya and Córdoba, also brothers, refused to recognise the new caliph. Only after five years of Shakespearean conspiracy, intrigue, and mysterious deaths did Abū Ya'qūb Yūsuf gain the authority to be declared *amīr al-mu'minīn* ("Prince of the Believers"), rather than the less prestigious *amīr al-muslimīn* ("Prince of the Muslims").

Family intrigue was not Abū Ya'qūb Yūsuf's only concern. When dynastic struggles were not undermining his personal power, rebellions and external challenges were threatening his empire. Soon, many of the more freedom-loving tribes in the northern Rif near Ceuta began to rebel, including the powerful Ghumāra confederation. He also faced a localised rebellion in Qafsa, in what is now Tunisia, and a serious threat from Ibn Mardaniṣh (d. 567/1172), who had ambitions of conquering Almohad territory in Andalusia. It was only after the defeat of Ibn Mardaniṣh and the suppression of the Ghumāra and Qafsa revolts that Abū Ya'qūb was declared caliph, in 563/1168. The Almohads were then threatened by the rapid rise of Giraldo sem Pavor (d. 1169) of Portugal, who captured several strategic towns and laid siege to Badajoz. The

الخبر عن دولة أمير المؤمنين يوسف بن عبد المؤمن بن علي

قال ابن خلدون : « لما هلك عبد المؤمن اخذ السيد أبو حفص بن عبد المؤمن البيعة على الناس لآخيه أبي يعقوب يوسف بن عبد المؤمن بانفاق من الموحدين كافة ، ورضى من الشيخ أبي حفص الهنتاتي خاصة ؛ واستقل في رتبة وزارته ،

وذكر القاضي أبو الحجاج يوسف بن عمر مؤرخ دولتهم أن أمير المؤمنين يوسف بن عبد المؤمن بوع بيعة الجماعة يوم الجمعة ثامن ربيع الاول سنة ستين وخمسائة ، وذلك بعد وفاة والده عبد المؤمن بستين ؛ لانه لما بوع بعد وفاة والده توقف عن بيعته ناس من أشياخ الموحدين ، وامتنع من بيعته أخواه : السيد أبو محمد صاحب بجاية ، والسيد أبو عبد الله صاحب قرطبة ؛ فكف عنهم ، ولم يطالبهم ببيعتهم ، وتسمى بالامير ؛ ولم يتسم بأمير المؤمنين حتى اجتمع عليه الناس .

وذكر ابن مطروح في تاريخه انه لما مات عبد المؤمن كان ولده يوسف باشيلية ، فأخفى أصحابه موته ، وأرسلوا الى يوسف ؛ فوصل من أشيلية الى سلا في أقرب وقت فبوع بها ولم يتخلف عن بيعته الا ناس قليلون ، فلم يلتفت اليهم .

وكان أول شيء فعله بعد البيعة أن سرح الجيوش المجتمة للجهاد الى بلادهم وقبائلهم ؛ وكتب الى البلاد بتسريح المساجين وتفريق الصدقات في جميع عمله ، وتسمى بالامير ، ثم ارتحل الى مراکش فدخلها وأقام بها ؛ وكتب الى جميع أهل طاعته من الموحدين يطلبهم بالبيعة ، فأتته البيعة من جميع بلاد افريقية والمغرب والاندلس ؛ ما خلا قرطبة وبجاية ، فان ولاتهما وهما أخواه توقفا عن ذلك ؛ وانتشر خبر أمير المؤمنين يوسف في أقطار البلاد ، وأدان له من بالعدوتين من العباد ؛ وفرق الاموال في القبائل والاجناد .

وفي سنة تسع وخمسين وخمسائة قدم عليه أخواه السيد أبو محمد صاحب بجاية ، والسيد أبو عبد الله صاحب قرطبة تائبين مبايعين ؛ وقدم معهما أشياخ بلديهما ، وقفها لهما ؛ فوصلهم أمير المؤمنين يوسف بالاموال والخلع ، وأحسن اليهم .

وفي هذه السنة نار مرزدغ الصنهاجي من صنهاجة مفتاح . وضرب السكة باسمه . وكتب فيها « مرزدغ الغريب ، نصره الله عن قريب . » وكانت ثورته ببلاد غمارة ، فبايعه خلق كثير من غمارة وصنهاجة وأوربة ، فأفسد تلك الناحية ودخل مدينة تازا وقتل بها خلقا كثيرا وسبى ، فبعث اليه أمير المؤمنين يوسف جيشا من الموحدين ، فقتل وحمل رأسه الى مراکش وفي سنة ستين وخمسائة كانت وقعة الجلاب بالاندلس بين السيد أبي سعيد بن عبد المؤمن وجيوش الفرنج مع ابن مردنيش ، وكانت الفرنج ثلاثة عشر ألفا ، فهزم ابن مردنيش وقتل من معه من الفرنج بأجمعهم ، وكتب السيد أبو سعيد بالفتح الى أخيه أمير المؤمنين يوسف .

وفي سنة احدى وستين وخمسائة عقد أمير المؤمنين يوسف على بجاية لآخيه السيد أبي زكرياء ، وعلى اشيلية للشيخ أبي عبد الله محمد بن ابراهيم ، ثم أдал منه بأخيه السيد أبي ابراهيم ، وأقر الشيخ أبي عبد الله على وزارته ؛ وعقد على قرطبة لآخيه السيد أبي اسحق ، وأقر السيد أبا سعيد على غرناطة .

ثم نظر الموحدون في وضع العلامة المكتوبة بخط الخليفة فاختراروا : « الحمد لله وحده » لما وقفوا عليها بخط الامام المهدي في بعض مخاطباته ، فكانت علامتهم الى آخر دولتهم . والله أعلم

الشيخ العباس احمد خالد الناصري ،

كتاب الاستقصى لأخبار دول المغرب الاقصى ،
مج ، ٢ ، ص ١٤٦-١٤٥ ، ١٩٥٤ الدار البيضاء